ГР. КОСИНКА

МАТИ

КНИГОСПІЛКА
1925

[89179 — 32]

Укрголовліт № 15459. Харків.
Зам. № 1820. Тир. 10.000.
Літ.-друкарня
„КНИГОСПІЛКИ“
Харків, Нетеч.
набережна,
14.

«А працю ту, що виросла із поту
Твого гарячого в жнива,
Що сипалася зерном через гору
У кіш дубовий до млина, —
Забрали в тебе ми не так, як таті,
Але розбоєм в білий день,
Коли кипіло сонце на загаті,
І гукав півень до гостей»!

Т. Осьмачка.

Кінь, запряжений у нового, кованого бендюга, стоїть уже давно коло воріт; на возі лежить засланий брезентом жатий перій, а в передку чорніє стара керея.

— Я поклав тобі, сину, керею про всякий случай, — каже до мене смутним, тремтячим голосом батько.

— Ну, от! не люблю я ваших жалощів! — вигукую сердито коло порога, брязнувши цеберкою. Заберіть назад її чуєте?!

— Ех, сину, сину, промовляє докірливо батько; — не кричи хоч ти, вже на старого, бо так закричали мене за цей місяць — жить не хочеться!

Мене пориває підійти до батька, взяти його широку, з рубцями од кісся руку, і поцілувати її, щоб він залишив собі у пам‘яті цей поцілунок на ціле життя...

Але я, прикусивши до болю нижню губу, поспішаю до хати: так, батькова правда — надходить велика буря.

Хмари вже заступили під лісом кавалерію, що брела по перса коням житами; чорне сонце, втикане багряно-червоними стрілами на вітер, запалило за селом вітряк, і гарматні ядра, перегукуючись свистом при зустрічі, лягають на нашому, польському боці, мов ті підсвинки у вибоїни дороги, не розриваючись ..

— Уже не видно й одного поляка, — каже, зіп'явшись коло вікна, мій менший брат; сестра-десятилітка сидить на доліці та кує сльозами підніжок столу — не слухає, а коли стукнули двері, брат злякано плигнув, мов той шкідливий кіт на покуття; тоді чорна тінь упала з вікна на змучене лице матері, на розірвану з гарячки на грудях сорочку: підточка тієї сорочки з товстого, тканого ще на локті полотна, а станок — жовте, салдатське.

— Андрію... — закашлялась вона, вимовивши моє ім'я, але говорити було важко, а сестра струснула на лице сльозами, примовляючи:

— Ой, матінко-вутінко, де-ж нам тебе зустрічати — виглядати-и-и?..

— Не застуй світла матері! — вигукнув я з якоюсь люттю на брата, що сидів на лаві та дивився зляканими очима на хвору.

Мені такий жаль та сум... У нашій хаті, ще як писав брат Петро, все по-старому, все благополучно: блискуча піч стоїть, поколупана до цегли, стіл чорний, аж вилискується під лепом, і паляниця на тому столі з дрібком соли, а вікна низькі й малі —

вони дивляться тільки на купу гною під повіткою, а більшою шибкою вгорі крайок ліса закреслюють...

— Таким, сину як ми, — казав батько, — коли нема заробітків, нема життя. Конем орудую, а все наче з рук падає, все думаю: сходив Херсонщину, троє літ протрубив у шахтах, у Кривому-Розі, а ви дома на пів-десятині злидні посіяли — наче мало ще нам їх і так!.. Така була сила в мене — одвірок виломлю рукою, — зносилася: ні сходив, а ні спив... Та хіба тільки я такий?!

А мати на долівці, на соломі, де в головах старі баранки лежать сиві, за брата заступається:

— Не займай його, — він малий ще... — Видавила вона з грудей, разом із кашлем, ці слова, а потім хотіла ще підвести руку до сестри — не подужала.

— Я, ковтнувши солону сльозу, сказав:

— Ви-ж не вмирайте, мамо, чуєте? не вмирайте. Я привезу сьогодні доктора, чуєте?

Мати поворушила головою — одмовлялася, а далі розплющила свої великі очі, як обвалена копитом ямка на лузі з водою, пильно вдивлялася в моє обличчя; здавалось, давно-давно вона колись його запам'ятала собі, хотіла щось промовити — не можна: губи ловили повітря, а голосу не було.

Я спам'ятався, треба їхати!

— Простіть мені, мамо, — сказав я, ставши на коліна. Батько, що стояв коло порога, голосно заридав, підхлипуючи по-дитячому так само, як і сестра, на всю хату; брат Петро пригнав з поля корову ще

в полудень, нарвав їй гички, нагодував, усе того хозяйства миршавого доглядаючи, а на крик у хаті, став на порозі з латаним мішком у руці, та такий був, мов камінь той німий...

— У другий раз...

Мати мовчала.

— У третій раз... І я підвівся рішуче на ноги, а вона глухо мовила:

— Бог простить, сину... Не їдь тільки, дитино...

У матері знову починалася гарячка; їй знову лили на гаряче тіло самогонку, а брат Петро, засакавши рукава, розтирав.

У хаті засмерділо горілим зерном: це батько з Петром випорожнили на материні ноги останню пляшку самогону...

Батько поклав кулака, мов горнятко загоріле, на стіл — сказав:

— От жисть! Польський офіцер своєму собаці ногу перев'язував, а ми виходить, гірше сабак здихаємо?!

— Біжи, Петька, ще до Одарки по самогонку! — наказав він братові.

Петро взяв на лаві пляшку, міцно стиснув для чогось у кулак пробку, вискочив у сіни, але не встиг причинити двері, як гукнув:

— Ой, горить десь на селі! Це, мабуть, на Джулаєвому кутку, а дим валує аж у береги!..

— Катай по самогонку! — гостро наказав батько.

Ми вийшли з хати разом; пахло димом, а кутком заливалися, гавкаючи пси; село-ж було німе, сторожке й люте; я мовчки одломив з верби молодий дубець —

поганяти коня. Петро підбіг до воза, хотів видно, щось мені сказати — не посмів, а батько йому в слід:

— Одна нога тут, а друга там! — і брат, оглянувшись, побіг по самогонку.

— Може й не слід їхати? — поспитав обережно, прислухаючись до гарматного клекоту, батько, додавши:

— Всерівно мати не дождеться того доктора, а сам десь накладеш головою, або з конем до Польщі замобілізують?!..

У мене в серці за ці слова закипів жаль на батька, що не міг слова йому сказати, а мовчки одчинив ворота та повісив на них керею чорну, — хай дома залишається, коли вмру по дорозі, — ударив дубцем коня, рвонувши ліворуч віжку і бендюг заскакав по сухій дорозі, вистукуючи гальмом так, як за городом вистукував кулемет.

У передку мого воза, в нарошне зробленій скриньці, лежить револьвер: чи не хотів спитати мене про його брат Петро?

Я думаю:

— Треба було залишити його дома, бо я не знаю, чи доведеться мені повернутися додому, чи ні?..

Шумлять перед дощем придорожні верби, шумить городина, а з верби, зриваючись на вітрі, летить ворон, крякаючи...

... Поляки мобілізують підводи, польська армія, зодягнена в сіро-зелені німецькі шинелі, що нагадують колір жита, коли воно красується, розхрісталась із дисципліни й перелякано котиться перед босими більшовицькими частинами на захід; наше

село, як місцевість, де є стратегічний міст, сьогодні вдруге намагалися зайняти більшовики і, повертаючи до Джулаєвого кутка коня, я не знаю, хто - ж, нарешті, в селі зараз: пани, чи товариші?

— Хто - б не був, — кажу я в голос сам до себе, — але в підводи не поїду: плювати мені, що б'ється в гарячці армія, — у мене дома так само б'ється мати!..

Я міцно стискаю руками віжки та здержую коня, що за кожним пострілом з гармати кидається злякано то в один, то в другий бік, і під сміх польських салдатів, що стоять на розі Джулаєвої вулиці, потрапляю у бойову смугу...

— От молодець хлоп, — гукає до мене один салдат. — Сам до штабу їде, правда? — сміється він золотим зубом у передніх яснах до свого товариша.

У його віз добрий, проше пана до Варшави вирядився, — глузує той, показуючи багнетом на новий стан коліс у моєму возі.

Мені хочеться крикнути до цього чваньковитого «жовнєжа»:

— Не до Варшави, брешеш, а до Зелено - Гаївки! — але в моїй уяві лежить, як і зараз, розхрістана мати, що рве з гарячки на собі сорочку, а брат Петро засакавши рукава, розтирає їй тіло самогонкою, — і не може, через це, зірватись таке слово.

Я б'ю по жижках коня, обминаю обгорілий баркан, де кричать та плачуть, мов божевільні, люди, та пускаю коня вподовж переляканого села на всю прить...

Я знаю одно: серце моє запеклося на руїнах пожежі, що подекуди ще й досі горіла, спопеліло стражданнями села, і коли горло здавили сльози,

я хотів витягти із своєї скриньки револьвера й стріляти кожного, кого зустріну по дорозі в шинелі, що нагадує колір жита...

— Стій, ти здурів, чи що? — гукає до мене з-під повітки дядько Василь. — Куди це ти вирядився? Я колеса з воза поховав, а ти панів до Волині відвозить рішив?

— По доктора... Мати... — Кинув йому під повітку слова, що змішалися з рясним дощем та заховали в золото - синіх огнях блискавки дядькову постать... Я накрив брезентом мою схованку та взяв конем до воріт, бо назустріч, похитуючись у сідлах, скакала, мокра від дощу, мов той хлющ, трійка польських кавалеристів.

Я захолонув од такої зустрічі.

Так, не для слави польського офіцера хай будуть ці рядки! Але їх родила та велика й справедлива у віках ненависть мого народу — що коли він, майнувши чорно - малиновими краями плаща, витяг нагайку та вдарив, різнувши кривавою смугою, моє лице, я хотів був у ту хвилину лише запам'ятати риси цього звіря.

— Do stokroç!... — вигукнув він кінець лайки російською мовою, запитавши знову польською:

— Ти ховаєшся? Польща боронить тебе від більшовиків, а ти не хочеш їй служити, хаме!

Його кінь хрипів під удилами над моєю головою, а пан - офіцер, не почувши крику та благання запитав у своїх салдатів:

— Co to jest? Хлоп німий, як скотина!

Один із кавалеристів єхидно засміявся, вклонившись навіть на сідлі офіцерові, але другий суворо

дивився на сцену та стримував свого коня; я витер тоді рукавом кров, що стікала з рани, і спромігся сказати офіцерові польською-ж мовою лише троє слів:

— Дякую за визволення!

О, він зрозумів! Люто сіпнувши уздечку свого коня пан-офіцер, коли той збив мою шапку, сказав до салдатів веселий дотеп, а далі гостро наказав:

— До штабу! Ця собака — більшовик... У-у, голота!

— Український інтелігент, проше, пана полковника? — засміявся, запитавши, влесливий салдат. Він, видко, ждав лише наказу, бо нагайка в руці, з жовтим, лисичим хвостом коло ручки, аж підскакувала в салдата, але наказу не було: офіцер поспішав, глянувши на його стомленими очима, де можна було побачити доручення, що пахне у військових словом *смерть*.

І знову польська команда, грязь під копитами коней, і метушлива думка, що бігає в мозку, мов сіре польове мишеня, коли шукає загублену нору:

— Батькова правда, — каже до мене це сіре мишеня; — мати, мабуть, померла, а твоя смерть право-руч, на коні, хай-но за село виїде салдат... не віриш?

— Ні! — відповідаю, скригаючи зубами, так, що мишеня раптом десь зникає несподівано, як і з'явилося, а губи шепочуть лише одно:

— Застрелити, за смерть матери та свою, хоч одного з армії, що носить житній колір шинелі, — рішив я, підсунувшись до своєї скриньки, та хруснувши пальцями: задубіли після дощу руки.

А кінь мій, мов у тій пісні, зажурився, та спотикаючись, ішов поруч із гнідим кавалерійським туди,

де глухо крякали в житах кулемети, де брели зарошені люди, де впало останнє, перед дощем, гарматне ядро, розколовши на-двоє коло школи старого осокора.

Ми їхали мовчки недовго.

— Пан — інтелігент? — запитав мене несподівано салдат польської армії.

— Так, учитель, — збрехав я, не розуміючи, до чого йде мова.

Він засміявся, додавши суворо:

— Так не можна відповідати польському офіцерові, розумієш?

Я мовчав. Хіба можна було, гадав я, сказати цій потайній собаці про смерть моєї матери? Хіба можна...

— Часи пан має? — запитав він знову, не спускаючи з мене пильних, маленьких хитрих очей.

— Де там у нас часи ті будуть! — відповів я не в тон салдатові, глянувши мимоволі на захід, де ховався під лісом довгий хвіст польського обозу.

— І нічого немає? — спинив він раптом мого коня, а сам скочив із сідла на землю. Я встав з воза й ждав:

— Не може бути, що він хоче розстріляти мене в такий спосіб, — подумав я, приготувавшись до оборони на смерть.

— Йолоп ти, чуєш? — крикнув легіонер, розмахуючи кулаками.

Для мене було зрозуміло, що коли людині в-трьох розрубати нагайкою лице, коли вона має десь у схованці револьвера, це трохи скидається на йолопа,

але я, мабуть, мав тоді такий вигляд, що сержантові довелося вжити такого влучного порівняння.

— В чому річ? — поспитав я, здивований, у салдата. Ведіть мене до штабу.

— Не вдавай дурня! Вивертай кишені, сарака! — гукнув осатанілий легіонір.

Мені зробилося смішно. Так, тепер я зрозумів, і моментально вивервув; із кишені впала додолу лише квитанційна нотатка «о приемке продразверстки», яку я нахилився підняти та сховати знову, але сержантові не сподобався мій рух, і він злісно гукнув:

— Не руш!

— Квитанція за продразверстку, — пояснив я, не підіймаючи папірця.

— Розстебни сорочку, — спокійно сказав до мене сержант, оглядаючись злодійкувато на всі боки та підганяючи словами: скоріше, скоріше!..

У мене на грудях, на синьому шнурку, висів маленький позолочений хрестик — подарунок матери, коли виряжала мене колись до війська.

— Здійми, — якось тихо прошепотів він і, коли я передав цю здобич, він уважно додивлявся до проби, а потім махнув чогось рукою, — мовляв, казна-що, але пригодиться — витяг із-за пазухи великого гамана й положив туди мого хрестика...

О, в тому гаманці були не тільки хрестики, що мали вартість таку, як мій!

Я взяв на мокрій землі шнурок та нотатку.

— Рушай! — сказав незадоволено сержант, додавши:

— За образу чести польської армії я повинен був тебе розстріляти, як пса, але зараз маєш підвозити

до більшовицьких позицій набої, зрозумів? Ти не більшовик?

— Дякую панові офіцерові. Ні! — вигукнув я радісно, лише для гонору героя хрестиків, назвавши його офіцером; але які прекрасні наслідки мало для мене це слово!

Сержант похвалив мене, що я такий, мовляв, розумний хлоп, що навіть польською мовою володію!

— Рідко трапляються такі хлопи, — зробив він серйозне зауваження.

— Навіть українські інтелігенти...

Але я не слухав; мене охопила така радість, що зможу, нарешті, проскочити бойову смугу, зможу попасти до бойового сектора більшовиків, де перед моїми очима стояла по-за арміями лише Зелено-Гаївська лікарня... Я буду ридати перед лікарем так, як ридав мій батько, коли я прощався з матір'ю — лікар повинен поїхати — це моя постанова...

І я гнав коня до польського штабу з такою силою, що мій пан сержант лише посміхався:

О, ти гарячий! — приказував він, гоноровито осмикуючись, коли ми під'їздили до штабу.

Дощ перестав; вітер гнав на захід патлаті хмари, а над лісом вималював широку синю смугу, як Дніпро коло Зелено-Гаївки, та вмочив туди старі дуби ще прадідівського бору — таке було суворе й грізне небо.

На нашому, польському боці, хмари вгорі пливуть до тієї смуги чорними караблями — ще хвилина, й синя

смуга, що нагадує Дніпро, не вмістить цього небесного флоту; а за селом, де штаб, з гарячкою та безпорадністю одступає до бору польська армія.

Валка селянських підвід грузить під лайку сержантів набої: коні місять ногами грязь, а ящики ламають своєю вагою тонку шалівку возів, і коли вже підводу загружено, на воза вискакує, кидаючи туди товсту, салдатську торбу, сержант: він злякано оглядається назад, де за горою йде густа, без перерви, перестрілка, хвилину щось думає, а далі люто б'є коня та вигукує знову лайку на дядька, що коняка, смикаючи воза, заляпала його гряззю.

Селяни, зрідка молоді, схиливши до землі голови, біжать по грязі, не сідаючи на воза, поруч із кіньми — така важка дорога.

— Сідай, бо далеко бігти! — глузує на возі сержант, задоволений, що він, нарешті, таки осідлав собі цього дядька в далеку дорогу...

До нас підбігає схвильований старшина польської армії:

— Я маю їхати, коня забито...

Але мій сержант на цей раз не забув, видно, наказу свого начальника:

— Проше, пана-капітана, але хлоп з наказу графа має підвозити кулеметні стрічки до більшовицьких позицій!..

Офіцер побіг до двохколок червоного хреста: вони спішно підвозять, перекладаючи на селянські вози, поранених; кіннота гусарів у галоп виїхала пашнею на праве крило; вже сутеніє, я боюся, що польська армія зрушить під натиском раніше, а-ніж я зможу

виїхати на гору, де є надія проскочити до Зелено-Гаївки!

— Грузи! — підбадьорює мене наказом сержант, показуючи рукою на ящики з кулеметними стрічками; під вербами стоїть недобита сотня салдатів: «зрадники, що покинули праве крило» — пояснює, лаючись сержант; а «зрадники» стоять під вербами, слідкуючи очима, як поспішно тікають сержанти з офіцерами, і рішуче одмовляються йти вдруге на фронт.

— Повстання? Більшовики?! — долітають до мене окремі слова запіненого офіцера, але в цю-ж хвилину салдатів оточують штабні сержанти, а під верби, де ми стоїмо (я вже навантажив кулеметні стрічки з французькими написами), здержуючи коня, летів мій хрещений батько сьогодні—граф Яромірський.

— Пан-граф, пане-графе! — загукали з усіх боків, підбігаючи до змиленого коня графа.

— Co to jest?! — якось верескливо врізався мені голос графа; тоді виступив серед німого мовчання салдатів, що стояли оточені озброєними сержантами, один — так, я не забуду цієї хвилини, — так само як і його слова:

— Я вмру — сказав він, — мені тепер однаково, чи розстріляють більшовики, чи свої, але з фронту, хай знає це пан-полковник, втікли, не знаю, сержанти...

— Зрадник! Розстріляти його! — загукали сержанти, але зустріли в очах салдатів таку люту ненависть, що ніхто більше не промовив і слова.

Салдат:

— На фронті немає людей, нас залишили, прошу пана, без жадного звязку, більшовики наступають

колонами, вистрілюючи нас, як дике м'ясо... Ми мали сотню, а лишилося...

— Більшовик! — різнув пан полковник на всю руку нагайкою, як і мене, салдата, але спам'ятавшись, вигукнув команду, а потім сказав:

— За Річ Посполиту, собако, а не сержанти. Сержантами керує штаб, а не голота! Хто одмовляється йти на фронт?

Салдати були німі; тоді ще раз повернувся конем коло сотні граф і, щільно сціпивши зуби, глянув на готових стріляти сержантів, наказав офіцерові:

— На фронт!

Залунала команда, салдати, вирівнявши похилені голови, пішли вдруге на фронт; до мене на воза, з наказу героя хрестиків, сів побитий салдат з кулеметом, і ми рушили під більшовицькі позиції.

Я повинен був бути задоволений, — по мені-ж сьогодні ходила почесна нагайка, що так уміло посилала на фронт салдатів...

Але в мене боліла не рана, — я знав: так повинно бути, бо-ж ми біжимо ще, коли пани їдуть, поруч із кіньми!..

Вже зовсім смеркало. На польській позиції, десь на лівому крилі, горить прожектор, а в моєму серці горить біль, — він вилітає, бачиться мені, червоними ракетами та сіється іскрами над Зелено-Гаївкою, а виття собак на Джулаєвому кутку виводить перед очі тільки матір...

— Важка дорога, — кажу я до свого коня, злажу з воза, як робили старші люди з нашого села, та біжу темної ночи поруч із конем.

— Я не хочу по дурному вмирати... Не хочу, розумієш? — шепоче, звертаючись до когось невідомого салдат; він, так само, як і я, злазить під гору з воза, та йде вперед, спотикаючись иноді на копці при дорозі.

Біле око прожектора викинуло на Зелено-Гаївську дорогу пасмо світла, а на горі, де лікарня, тліли в вікнах далекі вогні — о, я знаю цю дорогу!..

Але я знаю ще одну велику таємницю, невідому салдатові: ранком, коли кричали горласті півні, а сонне село продерло до сонця заспані очі вікон — тоді більшовицькі полки, що несли в руках розірвані знамена своєї армії, що наступали босі й голі на польські позиції — було підсилено бойовою кавалерією Котовського.

Вона цілий день, під гарматним огнем, переправлялася паромами.

— В обіди, — каже до мене салдат, — матроси, голі по пояс, оперезані навхрест кулеметними стрічками, наступали з такою одвагою, що польська армія встояла лише познанськими полками... — Ви нічого не чуєте? — запитує він, удивляючись у тьму ночі, в далекі вогні лікарні...

— Ні... То мабуть, дме після дощів сухий вітер, — відповідаю салдатові.

Він мовчить. А на фронт, обминаючи нашу сотню, спішно, тихо вигукуючи коротку команду, що шипить у вимові поляків, як шелест пашні, летить кіннота.

На нашому правому крилі такий спокий, що коли лопне постріл-другий — не віриться, що тут захрясла в пашні ціла армія...

— В моєму селі тепер теж спокій, — гадаю я, а глухе, далеке виття собак, що летить до мене чомусь із погорілого Джулаєвого кутка, гостро до болю, коли хочеться плакати, замкнуло мої мислі на порозі нашої низької, мов та печериця під горою, хати.

Я знаю: батько вийшов на ґанок — у хаті так душно, аж млосно, а діти сплять де-хто впав, одна тільки сестра — ввижається — сидить при гасничку над матір'ю...

Мою думку шарпає знову бліде лице прожектора, що намагається прорізати чорну основу, яку так таємниче заткала сьогодні ніч.

— Повертайте ліворуч, — каже схвильований салдат.

Я починаю його ненавидіти: чого він труситься? Смерть? хіба глупої ночи не однаково маю вмерти, коли доведеться, я?

Мої мислі горять, а тупий біль закипів уже люттю:

— Його-ж ім'я, — починаю іронізувати я, — історики польські можуть зарахувати під загальною назвою безіменних тисячних героїв!.. Хай радіє сьогоднішня ніч, коли десь по костьолах його землі, буде проспівано вічну пам'ять, коли...

Андрію!..

Я оглядаюся назад: так, це-ж був голос моєї матери, але в мене перед очима бігають перелякані та суворі очі військових, а десь далеко за лугами, по той бік Дніпра, ясно горять ліси; з фронту летять замилені коні, офіцерам передають коротку, трівожну мов журавлине «кру» перед бурею, звістку:

— Має наступати Котовський...

Котовський... — повторює чомусь мій салдат це ім'я.

Ми зупиняємося; сотню розбивають на відділи, с п'яти-десяти душ, та ведуть у долину, де сторожко долітає глухий наказ, а моя стійка з набоями — це місце польового штабу: шумлять телефони, хтось нервово повідомляє, що на праве крило густо наступає піхота, в резерві — кавалерія...

Піхоті дають наказа приготуватись до зустрічі.

— Така погана позиція, — з тихим незадоволенням кидає на землю хтось із авторитетних ці слова, що летять, здається мені, разом із дикими качками на той бік, до Зелено-Гаївки, де чути бадьорий крик, уривки пісень та глухе рокотання вітру...

— Сволоч наступатиме сю-ніч в-останнє...

Це говорить той самий голос, запитуючи:

— Гайдамаки прибули?

— Так...

— На фронт виїхав граф... На фронт виїхав граф, — шипить хтось нервово у телефонну трубку...

Я безнадійно набиваю повний рептух перію, підвязую до оглоблі, хай не ірже, хай не хрипить трівожно мій кінь!

Огні Зелено-Гаївської лікарні погасли; я не прислухаюсь, як раніше, до рясної перестрілки фронту: це має бути смерть во ім'я життя, але життя моєї матери, мислю, догоріло, а майбутнє братів із сестрами спотикається темної ночи в безвість...

Заплющую очі, а хтось засвічує старечою рукою лампадку перед чорними іконами в нашій хаті так, як колись засвічувала мати в зелену неділю, коли пахло чепчиком та любистком...

У мене тихо котяться по виду сльози.

— На фронт виїхав граф — шумить, — не знаю, — чи, то вітер, чи телефон...

———

Іржуть коні, а коротка літня ніч уже скидає чорну керею над борами — сьогодні буде золотий день!

Я дивлюся з тупою цікавістю на заспані, синьобілі обличчя салдатів, що нагадують мерців, на радість їхню, коли вони вітають один одного, жартуючи, що більшовики побоялись наступати, мені хочеться сказати тоді якусь стару сентенцію: « О, націє польська, скільки гонору й чванства маєш! »

Але моє серце щемить, коли слідкую, як назустріч сонцю летить ключ сонних, сполоханих за Дніпром качок, а слідом за ними, не вспів іще ніхто запропонувати вистрелити, з диким свистом летить гарматний постріл та б'є на приціл позад нас.

Пашня, степ, фронт – стрепенулися; телефон десь під моїм возом зашипів, мов гад: « кавалерія, Котовський, кавалерія » ...

Я зануздав переляканого коня та встиг запам'ятати знайоме обличчя салдата, якого підвозив увечері: він стояв на колінах, коло кулемета, а очі потопали на сході, де виплив уже на половину криваво - огнений диск сонця.

— Смерть! — крикнув салдат йому назустріч, а сам упав головою під копець і, не слухаючи команди, стріляв у розірвані кіньми тумани.

Хрипів степ, ішла атака, а на землю, скошений кулями, упав крик першої лави більшовицьких полків:

— Дайош Варшаву!..

— Варшаву - у - у!.. Засвистіли кулі, але я повернув коня, де на возі ще лежали два ящики з набоями, і полетів слідом за штабними кавалеристами; вони, загледівши чорно - малиновий плащ, раптом зупинилися: на позиції, оточений сержантами, скакав на вороному коні граф...

— Пане - полковнику, навіть трупами не стримаємо наступ, — каже схиливши голову на буйну гриву коня, знайомий мені голос.

— Цо?

І граф поскакав на позиції, а мене з конем знову погнали сержанти до бойової лінії...

... « Козаки! Ви повинні не осоромити перед польською армією матери України » ... – Це були останні слова, що долетіли до мене з долини, де з червоними верхами на шапках шикувалися до бою гайдамацькі куріні, слова, що нагадали якусь стару драму мого народу, і я знав добре, що не осоромлять гайдамаки польської армії, а може навпаки...

— Смерть !!! — Захрипів степ єдине слово салдата, коли гарматне ядро прорубало ворота фронту; тоді кіннота обох армій зустрілася, і тоді - ж кавалерист-більшовик, що вилетів із туману і став у стременах на польському окопі, прицілився з револьвера й випустив сім куль слідом за вороним конем графа, що летів у закривавлених удилах...

— Ні, я таки проскочу сьогодні до Зелено - Гаївки! — стукає моє серце якоюсь звірячою радістю, але я вже не певний, чи це моя мисль, чи ні, —

я тільки дістав з воза револьвера і спокійно кладу його до кешені.

— Ящики з набоями додолу! Хай попробує тепер сержант...

Я на хвилину закам'янів: кавалерист на-двоє розколов голову якогось сержанта, його кінь крутнувся на окопі, мов дзига — він спіткнувся на німий кулемет, де сидів салдат, що вигукнув божевільно перед боєм слово «смерть»!, та:

— Я бідний! Не рубай!.. — Підняв він праву руку над головою.

— Не пан?! — Кавалерист дзвінко вилаявся, але закривавлена смужка сталі в його руці ударила з розмаху кулеметну цівку, а польський салдат удруге вигукнув з жахом:

— Я — бідний!

— Трудно, братан, руку здержать, — якось не-по військовому сказав кавалерист, хитнувшись на сідлі, і впав навзнак на землю.

З долини, займаючи праве крило польської армії, пішли в атаку гайдамацькі курині; польска піхота збігала в долину, мов каламутна вода...

Так, більшовицькі полки робили останній наступ, і тачанки з кулеметами вже забігали, скригаючи немазаними колесами, в саме серце польської армії — зону польового штабу.

— Ні, не привезу я лікаря до матері.. Смерть, — кажу я в голос ці слова, а Зелено-Гаївська лікарня горить у цей час так тихо та ясно.

То польська армія, залишаючи села, палить, щоб ворог не скористався, природню позицію!

Залізний дах лікарні огненно піднявся над осокорами, а далі все заглушив гук гармат та крики поранених.

Я, забутий у бойовій гарячці штабними сержантами, стою коло коня, та жду хвилини, коли, нарешті польска армія лавами зрушить із фронту.

Це мусить бути — я знаю — так само, як і те, що краще вмерти, а-ніж повертатися тепер без коня додому!

Я жду. В мене цокотять зуби в такт якомусь божевільному ритмові бою, а рука тремтить у кешені, де я зціпив, заломивши нігті, револьвера, бо мені хочеться стріляти...

— Котовський розбив гайдамаків!..

Не знаю хто, кому, сповістив цю страшну для польського штабу звістку, але армія оголила фронт, залишаючи більшовикам кулемети, набої, навіть гармати.

З коня зняли тяжко пораненого графа, прослали шинелю на моєму возі — його рушницю поклали в головах та, доручивши проводити двом кавалеристам, погнали в долину, куди бігла тепер перелякана армія не хвилями, а мов та отара овець: вона згубила дисципліну, не слухала команди, не оглядалася назад...

— Варшаву-у-! — Лунали позаду крики більшовицької кавалерії, що летіла побідно, рубаючи по дорозі тих, хто мав житній колір шинелі...

— Мене не зарубають: підводчик. А все-таки (я накинув під возом гальмо на гвіздок) — уся сила

моєї енергії тепер: вискочити на дорогу до Джулаєвого кутка.

— Стій!

Польські салдати багнетами спинили мого коня, а на протести кавалеристів, що я везу графа, почали лаятися: вони поклали на воза свого пораненого товариша.

Я глянув на його обличчя: це був той самий салдат, що так боявся смерти; той самий, що крикнув: « Я — бідний! »

Один чорт! Салдат, граф — це було для мене однаково: я-ж був для армії лише підводчик, частка затоптаного кіньми села...

— Скоріше, хлопе! — шипить не своїм голосом кавалерист, та б'є нагайкою вподовж спини мого коня; за нами лунко кричить, мов недорізаний, степ а голос його — це голос цього кавалериста: він хоче копнути матюками суху дорогу, хоче лайкою в бога висловити трагедію своєї армії!

Тоді я забуваю на хвилину про матір, тоді мій гнів та лють шарпає смужка вирваного кінського волосу на спині, а сам я, мов божевільний з радости начальник армії, що перемогла, дивлюся у вічі смерти; о, я тепер знаю, що втіче до польського обозу лише той, хто не оглянеться аж до самого лісу назад — хто кінний.

З мого села десь під горою, у вишнях, скрегоче кулемет.

— Це дякують полякам джулаївці, — проскакує в мене думка, але кінь спотикається на копець, віз підскакує, а очі графа з ненавистю та болем

дивляться на мене: він хоче дати наказ кавалеристам, він намагається висмикнути з-під себе поранену руку, дає зрозуміти, що треба спинити коня, тоді я гукаю на все горло «гиття!» — мені треба ще заглушити белькотання закривавленого графа...

Уже недалеко перехресні шляхи — накочена дорога до Київа, а глуха, з двома стежками у зеленому шпориші — до мого села; я вирішив, що це буде межа, де не повинно справдитися батьківське слово.

— Хай хоч сьогодні я не буду конем, що хтось має вивозити на мені гній до свого сухого поля... Хай не сміється дядько Василь, що я поїхав підвозити до Волині панів!..

Я спиняю коня... На горі ще йде бій, але польська армія біжить до бору не тією дорогою, куди погнали мене кавалеристи — до польського штабу за селом — вона тікає пашнею, навпростець прямує до накоченої дороги, де підскакує в голубому диму гарматних пострілів.

На місці польського штабу лежать, невідомо — мертві, чи поранені, салдати, розламана кухня та солома з сіном, що розтрусили возами селяни.

Я зовсім спинив коня; граф застогнав, плюнувши лайку в обличчя пораненого салдата, що лежав без пам'яти цілу дорогу; один із кавалеристів вихопився конем за вербу: вони були здивовані, що штаб та червоний хрест зникли невідомо куди.

— Що сталося?! — Кричить, спиняючи коня за два кроки од воза, переляканий кавалерист.

— Нічого! — Відповідаю, та стріляю з револьвера поспіль три рази, а він звисає в стременах коня та біжить з ним мертвий, попустивши до колін уздечку, в степ; я хватаю з-під голови графа рушницю — він дивиться на цю сцену поширеними, червоними з люті очима — та мені не до графа тепер: з по-за дуплинастих верб, що згорбилися од старости, вартуючи село, скакає на постріли кавалерист — у мене трусяться руки, я не знаю, чи є хоч одна куля в рушниці графа, але затвор подає в цівку — стріляю тоді просто в малинову стрічку, що вплетено в гриву цього викоханого коня, бо кавалерист приліг, тримаючи в руці револьвера, до кінської шиї...

Я на цей раз не влучив; тільки кавалерист, піймавши на вітрі переможний крик кавалерії, повернув коня до бору: лопнули за мною два постріли з револьвера, і вівси заткали вершника у зелену далечінь степу.

Я кричу, нахваляюся, слідом за ним; п'яний тепер якоюсь великою радістю перемоги, я ще хочу вистрілити з рушниці, клацаю, а затвор не подає куль: це була остання.

Шарпаю віжками коня, в правій руці револьвер, а на возі граф та просто салдат — поляк, я жену селом коня так, що навіть свої-ж не пізнають мене в обличчя, а лише по коневі здогадуються.

— Куди це ти, Максимовичу, добро таке возив?

Це так жартує, спершись на воротях, де прибито розмальованого дерев'яного хреста, один дядько.

— Пани є ще в селі, чи немає? — запитую його, не відповідаючи.

— Я-б і тебе не бачив, коли-б це ти не їхав...

Ні, хіба я можу вдержатись - у мене так накипіло за цю ніч — щоб не послати цього дядька десь аж під небесну канцелярію?..

— Немає?!

— А я що тобі: польський генерал?

Я махнув рукою — безнадійно допитуватися — а лайка, коли там виплило слово «мати» зникла і я поїхав вільною ходою додому.

— Хоч-би тобі душа з нашого кутка, — гадав я, ворота скрізь позачиняно, а все село під гору вибігає та за боєм слідкує...

Виглядають із-за воріт, запитуючи, лише ті, в кого погнали в підводи чи батька, чи сина; дітвора вискакує аж за ворота, на вулицю, хоче зазирнути в обличчя поранених, а хтось із старших серед дітей аж у долоні ляскає:

— Ой, рушниця-ж! От одріза можна зробить, ге?

Я сховав до кешені револьвера. Такий мені сум — я боюся думати про матір, мені скоро скажуть.

— Скоріше їдь! — гукає із свого двору дядько Василь; я аж зрадів — це далекий наш родич: коли що трапилося дома, тут буде відомо.

Але я не розумію його хвилювання. Він одчинив ворота, коня за повід, а сам на дорогу вдивляється.

— Ну, як таки-так їхать? — починає картати він мене; ще й слід панський не захолонув — усе село перевернули — давай підводи пану! А ти десь вирвався, ти... О, то це пани живі? — запитав він, аж зблід, коли вкотив до клуні воза та почав здіймати колеса...

Я почав плакати; із сіней дядькової хати вибіг із набряклими від сліз очима брат Петро: я не питав його.

— Мати вночі вмерли, а за тобою все плакали-плакали — не говорять, а тільки плачуть; ми їм кажемо: « Він приїде з доктором », а вони ковтнули води з ложечки — захлинулися...

— Чого ти лаєшся? Лежи камінем з доброї чести! — каже переляканим голосом дядько Василь до графа; я на крик підхожу до воза — у мене тепер ні жалю, ані серця — лише тупий біль: у клуні напівтемно, а зайчики сонця, що проскакують через шалівку на тік, сліплять графові очі...

Граф:

— Польша озолотить тебе за мене, чуєш? Я — граф Яромірський, начальник другої познанської дивізії, розумієш? Хто ти?!

Дядько Василь:

— Чи не гадова душа! Цабе яке вискіпалося: мулько, мабудь, лежать на возі?!

Я засміявся... Мені вподобалася така відповідь, але я згадав за коня:

— Веди його в левади, хай трохи промнеться, — сказав Петрові, передавши вуздечку.

В клуні тепер нас тільки троє: я з дядьком та граф; салдат, коли його перевернув обличчям до сонця дядько Василь, уже, видно, давно задубів; губи щільно замкнені, а пристаркуватий, з великим шрамом на бороді вид, такий був збитий за життя, що я мимоволі згадав його слова: « Я бідний »...

— За мою смерть польська армія розіб'є більшовиків; не тільки ти (це граф до мене), а все село

спалимо до цурки... Дай мені води, — командує по-військовому граф дядькові Василеві.

— Ой зараза-ж! — це дядько Василь.

— Пан полковник не помиляється? — запитую графа. Мені тепер просто хочеться побалакати — доля його лежала в моїй кешені, але дядько Василь нервується: « Скоріше, чого там ще панькаєшся », кажуть за нього тремтячі руки, коли він почув із вуст пораненого кару вогню...

— Селом побігли більшовики! — пошепки, причинивши хвіртку, передає дядина, чи дочка Василева.

— Не вештайсь по двору, в хаті сиди! — кричить до неї дядько.

...Я згадую вигорілий Джулаєвий куток, я уявляю до найменших дрібниць, як захлинулася водою перед смертю мати, тоді вдруге виймаю з кешені револьвера: граф скавулить, мов пес на пожежі.

— Більше не доведеться палити, пане-полковнику!

Я повертаю барабан револьвера, а дядько Василь махає рукою:

— Не стріляй, він уже й так готовий... Сам дійшов. Фу, смердота яка!

В клуні темно. А селом (уже стихли постріли) стугонить під копитами земля, скригають немазані тачанки, а сірі, в зелених штанях до обмоток, червоноармійці, заскакують у двір пити воду...

— Я приберу до вечора, — каже до мене дядько Василь, замикаючи клуню; а сам, по хазяйському, виносить на двір відро води, ставляє її посеред двору, як на весіллі:

— Стомилися, товариші? — хитро протираючи вуса, запитує він якогось червоноармійця.

— Вода в нас хороша, кринина... хліба трудніше достать, а вода, слава богу, є; не вірите в бога?...

Падають дядькові слова за мною; я поспішаю левадами додому.

Тихо заходять сьогодні до нашого двору люди; майстрі тешуть під повіткою дубового хреста, а батько стоїть, без картуза, серед двору — руки спустив додолу: в його чубі заплуталося сіно, вітер хоче висмикнути, а сінина метляється, аж до густої брови дістає, але батько не хоче помогти вітрові — не підіймаються руки.

— Врубайте, тату, полотна, матері на труну, баба кажуть...

Це моя сестра — наш пастух тепер і хазяйка: вона цієї ночи посмутніла й постаріла.

— Не лінувалась за свій короткий вік — можна і врубати, — каже батько, втерши рукавом сльози, до людей.

Ми коло порога зустрічаємось, а він:

— Щастя твоє — до мене, глянувши на синю, пухлу смугу, що залишилася на моєму обличчі, як спомин про графа, — щастя, що тільки вирвано шматок м'яса, а сам хоч цілий зостався: залий березовкою.

Батько хотів ще щось промовити, та в хаті, коли почули, що я прийшов, заголосили жінки — материні сестри, а найменший мій брат сидів на тому-ж самому місці, коло вікна, як і вчора, коли я виїздив по доктора...

Він уже виплакав свої сльози — схлипував; одна тільки сестра промовляла за тітками, голосячи:

— Ой, матінко-вутенко, де ж нам тебе зустрічати — виглядати?

...Я цілую в останній раз мертві руки матері, а коли стихає в хаті голосіння, до мене — не знаю — настирливо (я жахаюся цієї думки) підкрадається одне запитання: чому моя мати так зціпила щільно губи, як і мертвий салдат?

— Смерть... не хвилюйся, сину, — вговоряє мене якийсь старечий голос.

З моїх очей капають нестримано сльози на лице матері, а сам я глухо ридаю...

— Смерть! — чую я знову нелюдський крик салдата перед боєм.

— От забули ви, діти, хоч раз десь ізнятися з матір'ю, щоб пам'ять була. — Той самий голос старої.

Я виходжу з хати: принесли полотна на труну матері...

Перелажу до городчика; мені не хочеться зустрічати людей, а в городчику — холодна м'ята та любисток, ще й гвоздики повні — квітки, що їх так любила моя мати; я рву, але божевільне запитання вдруге підкрадається до мене: чому моя мати так зціпила губи, як і мертвий салдат?

— Киш-ш! кидаю грудку землі на курку, що кублиться під кущем аґрусу: вона підлітає, а з нею летить моє божевільне запитання.

І знову хрипить степ, кіннота їде в атаку, а салдат, що став тепер півнем, стоїть на купі гною коло повітки та кричить несамовито:

— Смерть!

Я йду...

— Ну, розписуйте хреста, — каже мені спокійним голосом майстер, наш сусід.

— Зараз.

... До мене прийшов спокій. Батько стоїть без картуза серед двору: гранчаста, загоріла шия, а сінину з чуба вітер висмикнув.

Я беру крейду до рук, і не знаю, що-ж саме написати на хресті про смерть моєї матери?

Майстер підказує мені:

— А ви, Максимовичу, просто, без латині. «Оксана Андрієвна Романюк» ...

— Ні, не можна: *мати*.

Але в мене справді не знайшлося слова, яким можна було-б на хресті матери змалювати її страждання.

Бібліотека красного письменства „КНИГОСПІЛКИ"

Валентін В. Емігрантська перезва, ц. 20 к.
Верн Ж. Витівка д-ра Окса, ц. 50 к.
Винниченко В. Записна книжка (розпр.), ц. 10 к.
Вишня О. Діли небесні, ц 20 к.
Вишня О. Вишневі усмішки, ц. 30 к.
Гайне Г. Сатира (політична поезія), ц. 35 к.
Гак А Куркулі, ц. 10 к.
Генрі О Любовні напої, ц. 25 к.
Головко. Червона хусточка, ц. 15 к.
Джіованьолі Спартак. ц. 1 карб.
Збірник пісень. Червоноармійський заспівувач. 1925, ц. 10 к
Збірник пісень. Народні пісні. 1925, ц. 20 к.
Збірник пісень. Сорок пісень та колядок. 1925, ц. 15 к.
Збірник пісень Юнаки йдуть. 1925, ц. 12 к.
Пісні революції. 19 5, ц. 12 к.
Збірник пісень
Іванів П. Декламатор для селянських клубів (готується).
Іванів П Навколо праці (готується).
Йогансен М. Сімнацять хвилин 1925.
Кеплерман Г. Тунель (готується).
Кобилянська О. Новелі, ц. 90 к.
Копиленко О. Весела історія (друкується).
Косинка Г. За ворітьми. 1925. ц. 10 к.
Манжос Б. У хвилях минулого. 1925, ц. 70 к.
Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні. 1925. ч I - 70 к, ч. II — 80 к.
Немирович-Данченко. Забута рудня. 1925, ц. 15 к.
Панч П У містечку Бе. 1925, ц. 15 к.
Панч П. Калюжа.
Пилипенко С. Скалки життя. 1925, ц. 20 к.
Поліщук В. Радіо в житах. 1924, ц. 40 к.
Поліщук В. Сміло в ногу. 1924, ц. 50 к.
Проноза В. Радянська гірчиця. 1924, ц. 30 к.
Роні Ж. Вамірег. 1925, ц. 60 к.
Спісаренко О. Сотні тисяч сил. 1925, ц. 50 к.
Спісаренко О. Дитячий декламатор (готується)
Сосюра В. Осінні зорі. 1924, ц. 40 к.
Стеблин В. Непописаний листок. 1924, ц. 15 к.
Твеч М. й Вишня О. С.-г. пропаганда, 1924 (розпр.), ц 15 к.
Українка Л. Твори. Том I. 1924, ц 1 карб. 50 к.
Українка Л Твори. Том II. 1924, ц. 1 карб. 25 к
Українка Л Твори. Т. III 1924, ц 90 к.
Українка Л. Твори. Том IV. 1924. ц. 1 карб. 20 к.
Українка Л Твори Т. V 1924 ц 1 карб.
Українка Л Твори Т. VI 1924. ц. 1 карб.
Українка Л. Твори. Т. VII.
Франко І Твори. Т. І 1925, ц 75 к.
Франко І Твори. Том II. 1925. ц. 1 карб. 10 к.
Франко І. Без праці, ц. 25 коп.
Франко І Твори. Т. III 19 5. ц 1 карб.
Франс А. Острів пінгвінів (готується).
Хвильовий М. Колонії, віли 19 5, ц. 20 к.
Чередниченко В. Жіночі оповідання. 1925. ц. 10 к.
Черемшина. Село вигибає. 1925, ц. 75 к.
Черкасюк. На сарану 1925. ц. 1 коп.
Черкасюк. Дід у раді. 1925, ц. 1 коп.
Шкурупій Г. Ленінський декламатор (готується).
Шкурупій Г. Пригода машиніста Хорна (готується

Ціна 12 коп.

